

І. І. Павелко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ І АГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У МІЖОСОБИСТІСНОМУ СПІЛКУВАННІ ПІДЛІТКІВ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ І ВЗАЄМООБУМОВЛЕНOSTІ

Система освіти, як один із соціокультурних і духовних інститутів українського суспільства, вступила в новий етап свого розвитку, пов'язаний з трансформацією соціально-економічної системи, зміною менталітету суспільства й особистості, появою нових ціннісних орієнтацій. Як наслідок цього, поряд з новими позитивними можливостями в Україні з'явилися і негативні явища. Зокрема помітне зростання агресивних тенденцій певної частини населення, в тому числі й молоді.

Сутність основних протиріч, що виникають у протистоянні декларованих гуманістичних і наявних у суспільстві агресивних тенденцій, полягає в невідповідності традиційних для української культури гуманістичних цінностей до нових пріоритетів суспільства, пов'язаних з посиленням індивідуалізму, конкуренції, прагматизму. В системі освіти ці суперечності пояснюються невідповідністю гуманістичних цінностей школярів з несформованістю в реальному суспільному й педагогічному середовищі (відсутністю конкретних підходів і методик формування) гуманістичної спрямованості міжособистісного спілкування підлітків.

Мета дослідження полягає в теоретичному та експериментальному обґрунтуванні психолого-педагогічних умов актуалізації гуманістичних тенденцій у міжособистісному спілкуванні підлітків і подоланні на цій основі агресивних тенденцій особистості. Об'єктом дослідження обрано: гуманістичні і агресивні тенденції у міжособистісному спілкуванні підлітків в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нами здійснено теоретичний аналіз поняття гуманістичних і агресивних тенденцій у спілкуванні, визначено їх взаємозв'язок і взаємообумовленість, психологічні механізми їх актуалізації та гальмування цих тенденцій. З цією метою проаналізовано головні підходи до розуміння проблеми *Добра і Зла* в контексті античної філософії (Аристотель, Геракліт, Сократ), східних релігій (Заратустра, Будда) німецької класичної філософії (Г.Гегель), російської філософської думки (М.О. Бердяєв, письменник-філософ М.А.Булгаков). Аналіз цих досліджень свідчить про те, що Добро і Зло корелятивні одне до одного і не можуть існувати одне без другого. Через діалектику Гегеля можливий вихід із дихотомії протиставлення цих понять і перехід до вивчення взаємообумовленості та взаємозв'язку між ними.

Огляд психологічних і педагогічних досліджень показує, що проблема вивчення гуманності і агресивності у взаємозв'язку і взаємообумовленості ще далека від свого остаточного розв'язання, оскільки найчастіше ці поняття розглядаються відокремлено одне від одного. Зокрема, теоретична основа гуманістичного виховання, його сутність: умови формування розкриті у працях А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського, О.О.Бодальова, О.В.Киричука, а також у дисертаційних дослідженнях В.М.Кушнірюк, Н.В.Слободяник, Н.І.Титової та ін. Про загальні підходи до проблеми виховання у школярів гуманності як інтегральної якості особистості говориться у працях Г.О.Балла, О.О.Бодальова, М.Й.Боришевського й ін. Дослідження психологів і педагогів (О.О.Бодальов, В.М.М'ясищева, С.Л. Рубінштейн, В.О. Сухомлинсь-

кий) підтверджують, що джерелом розвитку особистості є діяльність, а також взаємостосунки, які складаються на її основі. Аналіз цих досліджень дозволяє зробити висновок, що в історії педагогічної думки основну увагу сконцентровано на гуманізації стосунків між учителем і учнями для розвитку їх інтелектуальних здібностей останніх. Водночас недостатня увага приділена процесу формування гуманістичних тенденцій у спілкуванні між учнями та механізмам їх упровадження в педагогічну практику.

Складність феномена агресивності детермінує поліфонію його теоретичних досліджень. З позиції етології її розглядав К.Лоренц, на погляд прихильників біхевіористської теорії - А.Бандура, Д.Річардсон, Р.Берон та ін., з онтологічних позицій - Р.Мей, А.Менегетті, з психоаналістських - З.Фрейд, М.Кляйн, Л.Сонді, з трансперсоналістських - С.Гроф, в межах фрустраційної теорії - Дж. Доллард, Л. Берквітц, М.Левітов. Теоретичний аналіз феномена агресивності дозволяє зробити висновок, що більшість досліджень спрямовано на з'ясування причин агресії, а не на пошук засобів її попередження чи трансформації. Багато теорій не мають експериментально-психологічного інструментарію, здатного надійно вимірювати і прогнозувати агресивні тенденції поведінки.

Водночас, частина дослідників розглядає поняття гуманності та агресивності у взаємообумовленості. Зокрема, Ф.Перлз, як і К.Лоренц, розуміють агресію як „поштовх до життя”, а не як „потяг до смерті” (див. у З.Фрейда). Сучасні гештальтисти залишаються вірними етимології терміна, оскільки *ad-gressere* означає «йти назустріч другому» як і *pro-gressere*: „прогресувати, йти вперед”, протиставляючи це *re-gressere* „регресувати, йти назад” – і прагнуть до гармонійної інтеграції компліментарних полярностей, а не до знищення однієї з них або не до тьмяності протилежних притуплених почуттів. Р.Мей розмірковує про нову етику – етику намірів, де кожна людина усвідомлює, що в неї, як і в інших, є й негативний бік особистості, і що вона відповідальна за ефект, створений її діями. Крім того, більша частина досягнень людини пов'язана саме з конфліктами, що породжуються цим демонічним імпульсом і саме тут народжується переживання того, що життя утворюється єдністю Добра і Зла і полягає в досягненні Добра не осторонь від Зла, а навперекір йому. У своїй теорії самоактуалізації А.Маслоу зазначає, що однією з якостей особистості, що самоактуалізується, є здатність одночасно сприймати протилежні речі, які суперечать одна одній і несумісні одна з другою. Він приходить до висновку, що на вищому щаблі людського розвитку багато дихотомій приходять до єдності, долаються і вирішуються: „Те, що я вважав прямим континіумом, межі якого полярні одна одній і далекі одна від другої, виявилось чимось на зразок кола чи спіралі, полярні точки якої з'єдналися в одне ціле”. С.Гроф вказує, що із відкриттям розширеної моделі свідомості навіть злісна агресія попадає в контекст „смерті-відродження” і таким чином пов'язується із трансцендентними і містичними пошуками. Людством давно помічено феномен дружби через ворожнечу, конфлікт чи бійку, що знайшло відображення у прислів'ї «За одного битого двох небитих дають».

Гуманістичні і агресивні тенденції у поведінці підлітків розглянуто відомими дослідниками підліткового віку - Г.С.Абрамовою, Л.І.Божович, Л.С. Виготським, Г.С.Костюком, В.С.Мухіною, Л.Ф.Обуховою та ін. Ці дослідники наголошують, що в підлітковому віці дисгармонійність у побудові особистості найбільш виражена. Враховуючи, що спілкування є провідною для цього віку діяльністю, вважаємо, що гуманістичні й агресивні тенденції у поведінці підлітків проявляються передусім у міжособистісному спілкуванні.

Як найбільш ефективний для актуалізації і розвитку гуманістичних тенденцій і долаання агресивних тенденцій у спілкуванні підлітків необхідно визнати особистісний підхід. Відповідно до нього, гуманістичні і агресивні тенденції у міжособистісному спілкуванні підлітків не можна правильно зрозуміти без урахування їхньої особистісної зумовленості. Методологічні засади такого підходу закладені в роботах Г.О.Балла, К.К.Платонова, В.В.Рибалки, Б.О.Федоришина та ін.

Ключовим для нашого дослідження є аналіз наукових ідей представників Вюрцбургської школи: Н.Аха про «детермінуючі тенденції», за яким вони розглядаються як інтенція, тобто як надчуттєвий зміст безобразного мислення, зумовлений настановами особистості (Г.Уатт) що не завжди усвідомлюються нею поставленого завдання (О.Зельц). Відповідно до цього, вважаємо, що гуманістичні і агресивні тенденції слід розуміти як нереалізовану дію, як предметну, вибіркочку спрямованість поведінки, мислення, керування визначеною установкою чи «детермінуючою тенденцією», які при визначених умовах можуть втілитися в гуманістичні або агресивні дії стратегії спілкування. В ідеальному плані агресивні тенденції можуть бути детермінантами розвитку гуманістичних тенденцій і дій особистості в умовах спілкування.

Механізм регуляції цих тенденцій є особистісно детермінованим процесом і залежить від спрямованості особистості, ступеня формування рефлексії, інтелекту, досвіду особистості

На підставі аналізу і синтезу існуючих психологічних концепцій і поглядів нами розроблено концептуальну модель прояву і взаємозв'язку гуманістичних і агресивних тенденцій у міжособистісному спілкуванні підлітків у єдності трьох вимірів: змістовно-особистісного, діяльного і генетичного. Ця модель базується на концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості В.В.Рибалки й визначає головні фактори, котрі обумовлюють подолання агресивних проявів у міжособистісному спілкуванні підлітків.

До змістовно-особистісного виміру відносяться такі підструктури особистості підлітка, як здатність до спілкування, спрямованість, риси характеру, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологія. Відповідно до цього, гуманістичні тенденції можуть бути представлені таким чином: а) потреба у спілкуванні і комунікативній компетентності, емоційних контактах, дружбі, любові; б) гуманістична спрямованість особистості; в) гуманістичні риси характеру; г) психологічна рефлексія, самоконтроль поведінки; д) сформованість навичок соціальної взаємодії, тобто розвинений соціальний інтелект як результат ефективного засвоєння і використання комунікативних навичок; е) інтелектуальна культура, (розвинені психічні процеси, психологічне сприйняття, увага, пам'ять, мислення); ж) психофізіологічна культура, тобто здатність враховувати під час спілкування тип темпераменту, вік, стать партнера і себе. Агресивні ж тенденції як: а) незадоволена потреба у спілкуванні; б) слабкість соціальних «Наука і освіта», №7-8, 2005

зв'язків, упереджена атрибуція ворожості; в) агресивні риси характеру; г) недостатня здатність до саморефлексії і саморегуляції; д) несформованість навичок соціальної взаємодії; е) агресивні стратегії когнітивної обробки інформації; ж) ігнорування психофізіологічних особливостей інших людей і своїх власних при спілкуванні, що породжує суперечності тощо.

Діяльнісний вимір спілкування підлітків включає наступні компоненти: 1) мотиваційно-комунікативний, 2) когнітивно-комунікативний; 3) перцептивний; 4) інтерактивний 5) емоційно-почуттєвий.

Вважаємо, що взаємодія гуманності й агресивності передбачає певну типологію взаємин, як-то: врівноваженість, підпорядкування агресивних тенденцій гуманістичним, їх гальмування, стримування, блокування, придушення, корекцію і компенсацію. У зв'язку з цим можуть бути виділені такі варіанти їх взаємодії: 1) гуманістично-домінуюча взаємодія ($\Gamma > a$); 2) паритетна: на високому ($\Gamma = A$) і низькому рівнях ($\Gamma = a$); 3) агресивно-домінуюча взаємодія ($\Gamma < A$).

Центральним психологічним механізмом в регулюванні зазначеної взаємодії є рефлексивна регуляція цих тенденцій через Я-концепцію, як вирішальний фактор, що „запускає” або „гальмує” агресивні тенденції через такі структурні елементи особистості, як спрямованість, самосвідомість, мислення та досвід.

Відповідно до принципів діалектики Гегеля ми вважаємо, що агресивність знаходиться в діалектичній єдності з гуманністю. Гадаємо, що на певному рівні агресивні тенденції є доцільними і важливими для формування людської поведінки. Важливою є здатність трансформувати їх саме у конструктивні форми, котрі містять у собі здатність до захисту свого Я, актуалізацію своєї власної особистості і своїх ідей у ворожому соціальному оточенні, прагненні відстояти справедливість.

Сутнісний зміст та аналіз досліджень. У частині емпіричного дослідження нами здійснена спроба вивчення проявів гуманістичних й агресивних тенденцій у міжособистісному спілкуванні підлітків. Експериментальною роботою було охоплено 330 учнів 6-х і 7-х класів загальноосвітнього навчального закладу №56 Приморського району м. Одеси та ліцею №8 Малиновського району м. Одеси.

Аналіз отриманих експериментальних даних дозволив поділити усіх досліджуваних на чотири групи за трьома такими критеріями: перевага гуманістичних тенденцій (за результатами пакету методик вивчення гуманістичних тенденцій) і низький рівень агресивних тенденцій (за результатами пакету методик вивчення агресивних тенденцій - $\Gamma > A$) – 61 осіб (18%); дві групи, які мають урівноважені гуманістичні і агресивні тенденції - ($\Gamma = A$) на високому – 89 осіб (27%) і низькому рівнях - ($\Gamma = a$) - 67 осіб (21%); і перевага агресивних тенденцій і низький рівень розвитку гуманістичних тенденцій - $\Gamma < A$ 113 - осіб. (34%) (Табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних підлітків за типом взаємозв'язку між гуманістичними та агресивними тенденціями

$\Gamma > A$	$\Gamma = A$ (високий рівень)	$\Gamma = a$ (низький рівень)	$\Gamma < A$
61	89	67	113

Якісний аналіз дозволив виявити такі тенденції:

У групі піддослідних з гуманістично-домінуючими тенденціями отримані найбільш значні показники за підструктурами: спілкування (висока емпатія, афектотімія, афектація, високі комунікативні

здібності), спрямованості (конвенціональний і пост-конвенціональний рівень моральної самосвідомості), характеру (сила „Я”, „висока совісність”), самосвідомості (адекватна самооцінка), психофізіології (переважаючий тип темпераменту – меланхолічний).

У групі з *агресивно-домінуючими тенденціями* отримані найбільш значні показники за підструктурами: спілкування (низька емпатія, високий рівень вербальної агресії), характеру („недобросовісність”, низькі показники „афектації”, високі показники „директивності”), самосвідомості (неадекватна самооцінка), досвіду (низький рівень показників „невербальна експресія”, „вербальна експресія”), психофізіології (переважаючий тип темпераменту – холеричний).

В групі підлітків з високим рівнем *врівноважених тенденцій* найбільш значні показники за підструктурами: спілкування (середній рівень комунікативних і організаторських здібностей), характеру (висока тривожність, негативізм, другорядна агресія), спрямованості (низький показник конвенціонального рівня самосвідомості).

В групі піддослідних з низьким рівнем *врівноважених гуманістичних і агресивних тенденцій* найбільш значні показники за підструктурами: спілкування (середній рівень комунікативних і організаторських здібностей, низький рівень афектації), характеру (середні значення показників тривожності, високий рівень ворожості (образа і підозрілість), середня комунікативна компетентність), психофізіології (переважний тип темпераменту – меланхолічний).

Висновки. Завдяки запропонованій концептуальної моделі прояву і взаємозв'язку гуманістичних і агресивних тенденцій, а також аналізу результатів констатуючого експерименту стає можливим представити системний особистісний механізм регуляції цих тенденцій. За припущенням, він є особистісно-детермінованим і являє собою перехід діяльності із зовнішньої форми у внутрішню. Цей перехід може бути спеціально організований на основі планомірного, поетапного формування дій як складових цілісної діяльності (В.В.Рибалка, 2004).

Оскільки спілкування є специфічним видом діяльності, то воно має таку ж структурну будову, як і будь-яка інша діяльність людини, а саме: потребнісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворюючий, результативний, емоційно-почуттєвий компоненти. В ситуації спілкування всі ці компоненти розгортаються і у разі необхідності можуть бути усві-

домлені та вербалізовані. Внаслідок успішного здійснення усіх зазначених діяльнісних компонентів та емоційного закріплення послідовного їх ланцюжка, діяльність фіксується у досвіді, згортається у певних якостях особистості, з метою повторення у відповідних умовах або виступити основою для розгортання нової діяльності [В.В.Рибалка, 2004].

Все це ставить завдання створення ефективної програми і методики розвитку у підлітків здатності до рефлексивної регуляції і керування взаємозв'язку між гуманістичними і агресивними тенденціями - через розвиток здатності до спілкування, формування інтересу до моральної і духовної сторін життя людей, розвитку гуманістичних рис характеру, здібності у самоусвідомленні своєї особистості, розвитку інтересу до світу власного і внутрішнього та іншої людини, вміння враховувати психофізіологічні розбіжності між людьми у спілкуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамова Г.С.* Возрастная психология: Учебник для студентов вузов. – М.: Академический Проспект, 2001. – 704 с.
2. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте (Психологическое исследование). – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.* Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
4. *Выготский Л.* Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982.
5. *Диагностика эмоционально-нравственного развития /Ред и сост И.Б. Дерманова – СПб.: Изд-во «Речь», 2002 – 176 с.*
6. *Елисеев О.П.* Конструктивная типология и психодиагностика личности. – Псков, 1994. – 352 с.
7. *Мухина В.С.* Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. Вузов. – 5-е изд. – М.: «Академия», 2000. – 456 с.
8. *Рибалка В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія /За ред. Г. Балла. – К., 1998. – 160 с.
9. *Роджерс К.Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Изд. группа «Прогрес», «Универс», 1994. – 480 с.
10. *Цуканов. Б.И.* Время в психике человека: Монография. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.

Подано до редакції 12.09.05

РЕЗЮМЕ

На основе теоретического анализа и эмпирического исследования в статье обосновывается существование гуманистических и агрессивных тенденций личности подростка в межличностном общении во взаимосвязи и взаимообусловленности. Представ-

лена концептуальная модель проявлений и взаимосвязи гуманистических и агрессивных тенденций в межличностном общении подростков. Приводятся данные психодиагностического изучения указанных тенденций.

SUMMARY

On the basis of theoretical analysis and empirical research the article substantiates existence of humanistic and aggressive tendencies of a teenager in interpersonal dialogue. The author presents conceptual model of dis-

play and interrelation of both humanistic and aggressive tendencies in teenagers' interpersonal dialogue. The article contains some psychodiagnostical data on the specified tendencies.

Науковий керівник: В.В. Рибалка, доктор психологічних наук, проф.